

مبانی و اصول تعلیم و تربیت

با نگاهی به تحولات دوران معاصر

دکتر رحمت‌اله مرزوقی
استاد دانشگاه شیراز

انتشارات آوای نور
تهران - ۱۳۹۶

سرشناسه	: مرزوقی، رحمت‌الله، ۱۳۴۴ -
عنوان و نام پدیدآور	: مبانی و اصول تعلیم و تربیت با نگاهی به تحولات دوران معاصر/رحمت‌الله مرزوقی.
مشخصات نشر	: تهران: آوای نور، ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری	: ۱۸۴ ص.
شابک	: ۹۷۸-۶۰۰-۳۰۹-۱۸۲-۵-۱۵۰۰۰۰ ریال
وضعیت فهرست نویسی	: قایما
یادداشت	: پشت جلد به انگلیسی: R.Marzooghi.Foundations and principles of education with regard to...
یادداشت	: کتابنامه: ص. [۱۷۹] - ۱۸۴؛ همچنین به صورت زیرنویس.
موضوع	: آموزش و پرورش -- فلسفه
موضوع	: Education -- Philosophy
	: ۸۰۰، ۸۱۰، ۸۲۰، ۸۳۰، ۸۴۰

تهران، میدان انقلاب، خیابان ۱۲ فروردین، خیابان شهید وحید نظری،
پلاک ۹۹، طبقه دوم تلفن: ۶ و ۶۶۹۶۷۳۵۵ / نمابر: ۶۶۴۸۰۸۸۲

مبانی و اصول تعلیم و تربیت / با نگاهی به تحولات دوران معاصر

تالیف: دکتر رحمت‌الله مرزوقی

ناشر: انتشارات آوای نور

ویراستار ادبی: سیده زهرا نورائی‌سالک

صفحه آرا: منیرالسادات حسینی

چاپ: دوم ۱۳۹۶

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۳۰۹-۱۸۲-۵-۱۵۰۰۰۰

قیمت ۱۸۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

باید به نهضت علمی، روح تازه‌ای بدمیم و همه ظرفیت‌های دانشگاهی و کلیه استادان و دانشجویان برای جهش علمی کشور، وارد این میدان سرنوشت‌ساز شوند.

(مقام معظم رهبری، شهریور ۱۳۹۰، دیدار با اعضای هیأت علمی دانشگاه‌ها)

فهرست مطالب

پیشگفتار	۹
فصل اول: مفهوم‌شناسی و ضرورت تعلیم و تربیت	۱۵
مقدمه	۱۵
معنای تربیت اصیل و حقیقی	۱۷
رابطه بین تعلیم و تربیت	۱۸
انواع تعلیم و تربیت	۲۰
اهمیت تربیت	۲۲
عوامل مؤثر بر تربیت	۲۴
عوامل فردی	۲۴
عوامل محیطی	۲۵
الف- عوامل رسمی	۲۵
ب- عوامل غیررسمی	۲۶
ج- عوامل عام اجتماعی	۲۹
۱- نظام سیاسی	۲۹
۲- نظام اقتصادی	۳۰
۳- دین و نظام ارزش‌های اجتماعی و فرهنگی	۳۱
۴- نظام و عوامل رسانه‌ای	۳۱
عوامل فرامحیطی	۳۲
فصل دوم: مبانی تعلیم و تربیت	۳۷
مبانی علمی	۳۸
مبانی فلسفی	۴۲
مبانی دینی و فرهنگی	۴۵

فصل سوم: اهداف و اصول تعلیم و تربیت ۴۷

الف- اهداف تعلیم و تربیت..... ۴۷

ب- اصول تعلیم و تربیت..... ۵۱

۱- اصل فعالیت ۵۲

۲- اصل کمال ۵۲

۳- اصل آزادی ۵۳

۴- اصل اعتبار ۵۳

۵- اصل تناسب ۵۴

۶- اصل فردیت ۵۵

۷- اصل اجتماع ۵۶

۸- اصل برنامه‌ریزی..... ۵۶

۹- اصل جامعیت ۵۷

۱۰- اصل عطوفت ۵۸

۱۱- اصل زمانمندی..... ۶۰

۱۲- اصل تداوم و استمرار..... ۶۱

۱۳- اصل هماهنگی..... ۶۳

۱۴- اصل هدایت عملی..... ۶۴

۱۵- اصل روشنگری و تبیین..... ۶۶

۱۶- اصل طبیعت ۶۶

ج- مفهوم کشف و وضع و مقوله تناقض بین اصول..... ۶۸

فصل چهارم: ابعاد تعلیم و تربیت ۷۳

۱- بعد تربیت اجتماعی..... ۷۳

۲- بعد تربیت فکری و عقلانی..... ۷۵

۳- بعد تربیت عاطفی و احساسی..... ۷۶

۴- بعد تربیت ذوقی، هنری و زیبایی‌شناختی..... ۷۶

۵- بعد تربیت اخلاقی..... ۷۷

۶-	بعد تربیت دینی و معنوی.....	۷۸
۷-	بعد تربیت فنی و حرفه‌ای.....	۷۸
۸-	بعد تربیت بدنی.....	۷۹
۹-	بعد تربیت فن‌آورانه.....	۸۰
فصل پنجم: تعلیم و تربیت طبیعی		
	تعلیم و تربیت طبیعی	۸۳
	نقد تعلیم و تربیت طبیعی.....	۹۰
فصل ششم: نظریه انتقادی در تعلیم و تربیت		
	الف- نظریه بازتولید.....	۹۷
	ب- نظریه مقاومت	۹۹
	ج- نظریه بازسازی اجتماعی.....	۱۰۰
	نقد نظریه انتقادی	۱۰۱
فصل هفتم: تعلیم و تربیت از منظر فرانوگرایی (پست‌مدرنیسم)		
	نوگرایی (مدرنیسم).....	۱۰۳
	پست‌مدرنیسم.....	۱۰۵
	فرانوگرایی و تربیت	۱۱۱
	فرانوگرایی و برنامه درسی.....	۱۱۴
فصل هشتم: جهانی شدن و تعلیم و تربیت: به سوی یک مدل بومی - جهانی		
	تعریف جهانی شدن.....	۱۲۲
	جهانی شدن و فرهنگ.....	۱۲۵
	جهانی شدن و تعلیم و تربیت.....	۱۲۸
	جهانی شدن و برنامه درسی.....	۱۳۶
فصل نهم: تعلیم و تربیت مجازی: رویکردی به تربیت شهروند الکترونیک		
	کاربردهای آموزشی فاوا (فن‌آوری اطلاعات و ارتباطات).....	۱۴۷
	تربیت شهروند الکترونیک.....	۱۴۹

فصل دهم: چالش‌های تربیت دینی در دوران معاصر: گامی به‌سوی یک نظریه

فضامند بومی - جهانی ۱۵۹

مفهوم تعلیم و تربیت اصیل..... ۱۶۱

مفهوم دیانت و دین‌مداری..... ۱۶۲

استلزامات معرفتی تربیت دینی..... ۱۶۴

چالش‌های تربیت دینی در دوران معاصر..... ۱۶۹

نظریه تربیت دینی فضامند بومی - جهانی..... ۱۷۴

منابع و مأخذ ۱۷۹

الف- منابع فارسی ۱۷۹

ب- منابع انگلیسی ۱۸۲

پیشگفتار

آنچه که به مدد توفیق حق سبحانه و تعالی و با استعانت از الطاف بیکران متعال وی موجب گردید تا تألیف این کتاب در دستور کار نگارنده قرار گیرد، چند دلیل و ضرورت است. نخست آنکه منابعی که در زمینه مبانی و اصول تعلیم و تربیت به زبان فارسی نوشته و نگاشته شده‌اند، بسیار معدود و اندک‌اند. دیگر آنکه، اگر چه کتاب مبانی و اصول آموزش و پرورش استاد گرانقدر جناب آقای دکتر غلامحسین شکوهی سالهای متمادی است که به‌عنوان منبع اصلی تدریس درس مبانی و اصول تعلیم و تربیت و یا آموزش و پرورش مورد استفاده قرار می‌گیرد، و اثری بی‌بدیل، ارزنده و گرانسنگی است، اما دو نکته در رابطه با آن قابل توجه است، نخست آنکه متن نوشتاری کتاب قدری پیچیده و بعضاً فراتر از سطح ادراکی و نوشتاری نسل فعلی دانشجویان علوم تربیتی^۱ است. ثانیاً، به تحولات جدید و نوظهور در عرصه تعلیم و تربیت نیز نپرداخته است. چرا که دیدگاه‌های دیگری نیز در قلمرو مباحث مرتبط با مبانی، اهداف، اصول و سایر مؤلفه‌های تعلیم و تربیت وجود دارند که می‌بایست در یک اثر جدیدتر مورد کنکاش و بررسی مجدد قرار گیرند. بنا به دلایل فوق، نگارنده مصمم گردید تا به عنوان مدرس درس مبانی و اصول تعلیم و تربیت به تألیف اثر دیگری که بتواند مورد استفاده دانشجویان، اساتید و محققان علوم تربیتی قرار گیرد، همت گمارد. امید است که این اثر ناچیز بتواند چنین هدفی را محقق سازد. مضافاً، هر اثری دارای محدودیت‌ها و نارسائی‌هایی است و تألیف حاضر نیز از این قاعده مستثنی نیست، لذا از اساتید، محققان و دانشجویان عزیز ملت‌مسانه و داهیان‌ه خواستاریم که ما را در اصلاح نواقص این اثر، مساعدت و یاری مشفقانه رسانند.

به‌علاوه، از آنجا که این کتاب مورد استفاده دانشجویان با گرایش‌ها، رشته‌ها و مقاطع گوناگون علوم تربیتی می‌باشد، بنا به تجربه‌ای که سالها در تدریس و مواجهه با دانشجویان در این‌باره حاصل گردیده است، لازم است که قلمروهای علوم تربیتی به نحو مجمل معرفی شوند. بدیهی است که این کار می‌تواند زمینه فهم و شناخت بهتر این حوزه را فراهم نماید. از سوی دیگر باید گفت که مجموعه رشته‌های علوم تربیتی از قلمروهای علمی متنوعی تشکیل شده است، که در ادامه برخی از آنها که معروف‌ترند به‌طور اجمالی معرفی می‌شوند.

جامعه‌شناسی تعلیم و تربیت^۲

۱. Educational Sciences

۲- Sociology of Education

از منظر جامعه‌شناسی تعلیم و تربیت، مدرسه یا به‌طور کلی نظام آموزشی نهاد و پدیده‌ای اجتماعی است. این موضوع که نظام آموزشی چه رسالت، وظایف و کارکردهایی دارد (کارکردهای سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و ...)، از منظر جامعه‌شناسی تعلیم و تربیت مورد بررسی قرار می‌گیرد. به‌عبارت دیگر از دیدگاه این قلمرو علمی، مدرسه نهادی اجتماعی است که می‌تواند در عرصه تحولات اجتماعی نقش‌آفرینی جدی و تأثیرگذار باشد. به‌گونه‌ای که از یک سو موجد تحولات و تغییرات اجتماعی است و از سوی دیگر عامل مهمی در انسجام، نظم و یا لنگرگاه ثبات و انتظام اجتماعی می‌باشد.

فلسفه تعلیم و تربیت^۳

عمده فلاسفه از شرق تا غرب و از افلاطون تا فیلسوفان معاصر و متفکران مسلمان نظرات متعددی درباره تعلیم و تربیت مطرح نموده‌اند. از جمله سؤالاتی است که در قلمرو فلسفه تعلیم و تربیت مطرح می‌شود. پرسش‌هایی درباره تعریف، معنا، اهداف و اصول تعلیم و تربیت از دیدگاه فلسفه، مکاتب فلسفی و فیلسوفان می‌باشد. البته پرسش‌های عمیق‌تری نیز در حوزه فلسفه تربیت مانند تعریف و ماهیت انسان، ماهیت معرفت، ارزشها و اهداف زندگانی انسان نیز مطرح‌اند که بحث‌های فراوان و بررسی‌های دقیق و موشکافانه فلسفی و عمیقی درباره آنها مطرح شده‌اند. به‌هرحال، این حوزه امروزه یکی از قلمروهای علوم تربیتی است که دانشجویان در مقاطع مختلف تحصیلی کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکتری به مطالعه، بررسی و تحصیل در آن می‌پردازند.

اقتصاد تعلیم و تربیت^۴

قلمرو اقتصاد تعلیم و تربیت، نظام آموزشی را از منظر پیامدهای اقتصادی آن بررسی می‌کند. از این منظر، نظام آموزشی در واقع نوعی سرمایه‌گذاری تلقی می‌شود. به‌عبارت دیگر، جامعه برای اداره نهادهای آموزشی هزینه‌های فراوانی را صرف می‌کند، به امید این که از این طریق، بازده اقتصادی خوبی برای جامعه داشته باشد و بتواند به توسعه اقتصادی و شکوفایی اقتصاد ملی منجر گردد. در این حوزه، پرسش‌های اساسی مطرح می‌شوند که آیا سرمایه‌گذاری در آموزش مقرون به صرفه و بازده قابل توجهی دارد؟ و می‌تواند به توسعه اقتصادی و شکوفایی اقتصاد ملی منجر گردد؟ به‌طور کلی این حوزه، کارکرد نهادهای آموزشی و پرورشی را با مقوله

۳- Philosophy of Education

۴- Economics of Education

توسعه اقتصادی درهم می‌آمیزد. مضافاً، امروزه عمدتاً درباره توسعه اقتصادی دو دیدگاه کلی یعنی توسعه اقتصادی با اتکاء به منابع مالی و مادی و توسعه اقتصادی با اتکاء به منابع انسانی وجود دارد. البته به نظر می‌رسد که نظریه اول یعنی توسعه با اتکاء به منابع مالی و مادی امروزه چندان قابل دفاع نیست. چرا که کشورهای زیادی وجود دارند که علی‌رغم در اختیار داشتن منابع عظیم مالی و مادی، توسعه مناسبی پیدا نکرده‌اند. اما با اتکاء به نظریه دوم، کشورهایمانند ژاپن با توجه به اینکه منابع مادی و مالی فراوانی در اختیار نداشته‌اند با سرمایه‌گذاری مناسب بر آموزش نیروی انسانی از طریق تقویت نهادهای آموزشی، به پیشرفت‌های شایان توجهی دست یافته‌اند.

روان‌شناسی تربیتی^۵

موضوع و مفهوم کلی روان‌شناسی تربیتی، کاربرد روان‌شناسی در تعلیم و تربیت می‌باشد. مسائلی مانند اینکه فراگیران کودک و نوجوان چه ویژگی‌ها و قابلیت‌هایی دارند؟ آیا مطالب درسی متناسب با قابلیت‌های آنان تنظیم شده‌اند؟ نیازهای روانی فراگیران چیست؟ یادگیری چیست؟ عوامل مؤثر بر یادگیری انسانی کدامند؟ شیوه‌های مناسب آموزش فراگیران در سطوح گوناگون رشدی و تحصیلی کدامند؟ و امثال ذلک، سؤالات عمده‌ای هستند که روان‌شناسی تربیتی به دنبال پاسخگویی به آنها می‌باشد. به همین دلیل روان‌شناسی تربیتی یکی از قلمروهای کاربردی و تأثیرگذار در حوزه علوم تربیتی است.

برنامه‌ریزی آموزشی^۶

آموزش و پرورش به منظور دستیابی به اهداف و مقاصد مورد نظر، نیازمند تدوین چارچوب‌ها و برنامه‌ریزی نظام‌مند، عالمانه و هدفمند است. به همین دلیل، برنامه‌ریزی آموزشی یکی از حوزه‌های قلمرو علوم تربیتی است. به طور کلی، اهمیت برنامه‌ریزی آن است که موجب پیش‌بینی آینده و تسلط و کنترل بر کلیه منابع از جمله زمان در اختیار، یعنی منبع بسیار مهمی که برخلاف سایر منابع مالی تجدیدپذیر، غیرقابل تجدید و بازیافت است، می‌باشد. اهمیت موضوع برنامه‌ریزی باعث گردیده است تا این حوزه تحت عنوان یک قلمرو علمی مستقل یعنی علم برنامه‌ریزی آموزشی ایجاد و توسعه فراوانی یابد، تا اینکه از طریق آن امکان ایجاد یک نظام آموزشی کارآمد فراهم گردد.

۵- Educational Psychology

۶- Educational Planning

مدیریت آموزشی^۷

این حوزه با استعانت از نظریه‌ها، یافته‌ها، اصول و روش‌های علم مدیریت، چگونگی مدیریت کارآمد و اثربخش نهادهای آموزشی را مورد بررسی قرار می‌دهد. چرا که مدیریت نهادهای آموزشی عمومی و عالی می‌تواند براساس اصول و روش‌های دانش مدیریت انجام پذیرد. لازم است تمامی منابع و نهادهای پرورش نیروی انسانی مانند نهادهای آموزشی به طرز صحیحی مدیریت شوند. از این رو برای هدایت عالمانه نظام آموزشی به مدیریت صحیح، حکیمانه و هوشمندانه با اتکاء به دانش مدیریت نیازمندیم، موضوعی که امروزه تحت عنوان "علم مدیریت آموزشی" به نحو گسترده‌ای توسعه یافته و در مدیریت نظام‌های آموزشی به نحو وسیعی مورد استفاده قرار می‌گیرد.

رشته مطالعات برنامه درسی^۸

همان‌گونه که در قلمرو علم برنامه‌ریزی آموزشی به ابعاد اقتصادی، مدیریتی، نیروی انسانی، تأمین نیازمندی‌های دوره‌های تحصیلی پرداخته می‌شود، در علم برنامه درسی تاریخچه، نظریه-ها، مدل‌ها، الگوها، روش‌ها، تحولات عناصر ابعاد، طراحی، مهندسی، اجرا و ارزشیابی برنامه درسی مورد مطالعه قرار می‌گیرد. به‌علاوه، برنامه‌ریزی درسی^۹ به‌عنوان یکی از حوزه‌های علم برنامه درسی، ابزاری است که از طریق آن نظام‌های آموزشی تلاش می‌کنند تا با تدوین برنامه‌های درسی هدف‌هایشان را تحقق بخشند. به‌رحال علم مطالعات برنامه درسی امروزه قلمرو بسیار گسترده و مستقلی است که دارای رویکردها، نظریه و مباحث نظری و کاربردی فراوانی است که باعث شده است تا این حوزه تحت عنوان یک قلمرو علمی مستقل و در حال توسعه تحت عنوان رشته علمی «مطالعات برنامه درسی» پا به عرصه ظهور بگذارد.

تکنولوژی یا فناوری آموزشی^{۱۰}

این قلمرو از علوم تربیتی کاربرد تکنولوژی را در تعلیم و تربیت مورد توجه و بررسی قرار می‌دهد در این قلمرو، پرسش اساسی آن است که تا چه اندازه تکنولوژی می‌تواند در خدمت

۷- Educational Administration

۸- Curriculum Studies

۹- Curriculum Development

۱۰- Educational Technology

آموزش و پرورش قرار گیرد و بستر مناسبی را برای تحقق اهداف آن فراهم سازد. مضافاً، تأثیراتی که امروزه تکنولوژی بر دنیای یادگیری و آموزش گذاشته است، موجب شده است تا این قلمرو به‌طور جدی دستخوش تغییر و تحول واقع گردد. چرا که تعلیم و تربیت امروزه در دو فضای واقعی و مجازی در جریان است. به همین دلیل امروزه مباحثی مانند آموزش و یادگیری بدون مرز، آموزش جهانی، منابع درسی الکترونیک، کلاس‌های مجازی و نظایر اینها به‌طور جدی مطرح شده‌اند که جملگی مؤید تحولات و تأثیرات شگرف تکنولوژی‌های جدید اطلاعاتی و ارتباطی بر قلمرو تعلیم و تربیت می‌باشند. از این منظر حتی می‌توان گفت که در پرتو توسعه و گسترش حیرت‌آور و روزافزون تکنولوژی‌های مدرن، دنیای تعلیم و تربیت، آموزش و یادگیری دستخوش نوعی تحول پارادایمی بر اساس دو فضای واقعی و فضای مجازی به‌صورت توأمان گردیده است.

مضافاً، رشته‌های علوم تربیتی در حال توسعه و گسترش قابل توجهی هستند و رشته‌های دیگری مانند آموزش و پرورش پیش‌دبستان و دبستان، روان‌شناسی اجتماعی تربیتی، سنجش و اندازه‌گیری، آموزش و پرورش تطبیقی و نظایر اینها را نیز در بر می‌گیرد که بررسی تمامی آنها مستلزم مجال و مقال موسع دیگری است.

در خاتمه ضمن تشکر از خوانندگان این اثر، از آنها استدعا می‌نمایم تا دیدگاه خود را درباره این کتاب به منظور اعمال اصلاحات و تکمیل مطالب آن در چاپ‌های بعدی، به اینجانب منعکس فرمایند.

و ما توفیقی الا بالله

دکتر رحمت‌اله مرزوقی (۱۳۹۶)

Email: rmarzoghi@yahoo.com

استاد دانشگاه شیراز